

עזיבת העולם החרדי כמפגש בין מודלים חברתיים־דתיים

שלומי דורון*

תקציר. המאמר מתחקה אחר תהליך שינוי הזהות של אלה העוזבים את העולם החרדי (היוצאים בשאלה) ואחר הקשיים העומדים בפניהם. המאמר מושתת על טענתו של אייזנשטדט שמערכות תרבותיות ודתיות הן בעת ובעונה אחת גם גורם מייצב של סדר חברתי וגם זרז לשינוי. טענה זו תיבחן דרך השינוי שעוברים שלושת מעגלי הזהות – האישי, המשפחתי והקהילתי – שמתפרקים ומורכבים מחדש עם המעבר של היוצא בשאלה ממודל חברתי חרדי למודל חברתי חילוני־מודרני, על הפער שביניהם. המאמר מראה כי תהליך הניתוק, המעבר והשילוב (בדגם טקס המעבר) אינו מתיישב עם המודל הקשיח המציג את המסורת כדיכוטומית למודרניות, אלא מייצר מצבים לימינליים חברתיים־דתיים שמלווים את עולמם של היוצאים בשאלה לפני המעבר, במהלכו ואחריו.

מבוא

מופעי המודרניות והתפתחותה עומדים במרכז מחקריו של פרופ' אייזנשטדט ז"ל, והבחנותיו ההיסטוריות – המקומיות והגלובליות – הן אבני דרך במדעי החברה. אחת מטענותיו המרכזיות היא שמערכות תרבותיות ודתיות הן בעת ובעונה אחת גם גורם מייצב של סדר חברתי וגם זרז לשינוי (Eisenstadt, 1995).¹ כפילות זו משתקפת יפה בתהליכי המעבר של יחידים המבקשים לשנות את הסטטוס האישי, המשפחתי והקהילתי שלהם, לעזוב את החברה החרדית² ואת זהותם הדתית³ ולאמץ זהות חילונית. יחידים אלה ייקראו כאן יוצאים בשאלה.⁴

- * החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, המכללה האקדמית אשקלון
- ברצוני להודות לפרופ' ניסן רובין, לד"ר עידן ירון ולקרן אייסף, הקרן הבינלאומית לחינוך, על תמיכתה. כמו כן, תודה לקוראים/ות האנונימיים/ות שחידדו ושיפרו את המאמר.
- 1 להרחבה ראו גם אייזנשטדט, 2002, 2004, 2005, 2010. למבט מרתק על החברה הישראלית דרך עיניו של אייזנשטדט ראו הרצוג, כוכבי וצלינקר, 2007.
 - 2 אף שבישראל קיימות כ־300 קהילות חרדיות עם קווי דמיון ושוני רבים, במאמר זה אכלול את כולן בהגדרה אחת של חרדים, משום שלשוני ביניהן אין כמעט נגיעה לנושא המסוים הנבדק במאמר זה. להרחבה ראו דורון, טרם פורסם.
 - 3 על החוויה הדתית לסוגיה מנקודות מבט פסיכולוגיות וסוציולוגיות ראו גיימס, 1994.
 - 4 לעוד מקורות על חזרה בשאלה ראו ברזילאי, 2001, 2004, 2004ב; בר לב, 1984א, 1984ב; גל גץ, 2011; לב, 1998; מאיר, 2006; נאמן, 2002, 2009; פִּיֶּשֶׁרֶמָן, 1998, 2000, 2009; Shaffir, 1991, 1994; 2009; Shaffir & Rockaway, 1987.

בתהליך העזיבה ובמשבר שבעקבותיו באה לידי ביטוי מורכבות היחסים שבין יחיד לחברה, בין מסורתיות למודרניות ובין שייכות לאי שייכות. במאמר זה אבקש להתחקות אחר תהליך שינוי הזהות של היוצאים בשאלה ואחר הקשיים העומדים בפניהם כשהם מחליפים את המודל החברתי המסורתי במודל החברתי המודרני. המאמר מבוסס על סדרת מחקרים אמפיריים ותיאורטיים שביצעתי בשנים האחרונות ומסכם תובנות שעלו מהשדה. ייחודו בכך שהוא מציג את מופעי המודרניות והמסורת מבעד לתהליכי עיצוב עכשוויים של שינוי זהות דתית.

שאלות רבות לא יידונו כאן. מקצתן נידונו כבר במקומות אחרים, למשל למה ואיך עוזבים את העולם החרדי (דורון, טרם פורסם), ואחרות טרם התבררו, למשל גיל היוצאים בשאלה, היבטים של מגדר ומוצא ועוד. לא יידונו כאן גם שלל ההגדרות האפשריות למונחים המקפלים בתוכם עולמות תוכן רחבים ומורכבים, כגון מסורתי, מודרני, חילוני, חרדי, דתי, דתל"ש (דתי לשעבר), חרדל"ש (חרדי לשעבר), חילוני"ש (חילוני לשעבר) ועוד. מאמר אחד אינו יכול לדון בכל עולמות התוכן הללו, אך מורכבותם בהחלט עמדה לנגד עיניי לכל אורך המחקר.

על תשובה, שאלה ומעברים

התשובה והשאלה הן יסודות מרכזיים בדתות מונותאיסטיות בכלל וביהדות בפרט (שביד, 1988). למשל, בתלמוד הבבלי במסכת קידושין (ל, ע"א) מפורש הצירוף "ושיננתם לבניך" (דברים ו, ז) כך: "שיהיו דברי תורה מחודדים בפיך, שאם ישאל לך אדם דבר, אל תגמגם ותאמר לו, אלא אמור לו מיד". ובמשנה במסכת אבות (ה, ז) נאמר: "שואל כעניין ומשיב כהלכה". השאלה היא נקודת מוצא להלכה וללמידה, ומכאן גם מקומה החשוב בהבחנה בין ארבעת האחים בהגדה של פסח (שטיינזליץ, 1998א): החכם רוצה לשאול שאלות כדי ללמוד; הרשע שואל שאלות מתוך גלגול; התם אינו יודע לנסח יפה את שאלותיו; וזה שאינו יודע לשאול, צריך לספר לו בלי שישאל.

אך מלבד ההוראה הרווחת של תשובה ושאלה, במושג התשובה טמונה הוראה נוספת הנגזרת מהשורש שו"ב ומציינת שיבה לדרך הישר, למסורת ולאמונה. מנגד, בשאלה טמונה הוראה של הטלת ספק, היעדר מענה ומצב תודעה קבוע של תהייה ובריור (ברזילאי, 2001). מכאן נקבע צירוף המילים "חזרה בתשובה" לתיאור המעבר מאורח חיים חילוני לאורח חיים דתי, בעוד "יציאה בשאלה" (או "חזרה ל/בשאלה") מבטאת מעבר הפוך (לזו, 1986; נהוראי, תש"ס).

חזרה בתשובה (וגם בעל תשובה) היא מושג עתיק יומין, ואילו יציאה בשאלה היא מושג חדש שהוטבע כמושג הפוך לחזרה בתשובה (אלאור, 1991; מייזליש, 1984; שטיינזליץ, 1998ב). בעבר נהגו לקרוא ליוצאים בשאלה מתפקדים או אפיקורסים, כלומר כופרים (כהן, 1990), אך ברזילאי (2004א, עמ' 233-274) רואה ביציאה בשאלה כמיהה לאוטונומיה ולא דווקא כפירה באל או באמונה. היא מזהה שלושה טיפוסים של יוצאים בשאלה: (א) כמהים לעצמאות; (ב) חשים שהם מחופשים לחרדים וחושפים את החילוני הפנימי שלהם; (ג) מיעוט של כופרים באמונה הדתית.

שינוי הזהות הדתית כמעבר בין מודלים חברתיים

היציאה בשאלה היא חוויה של פירוק מסגרת החיים המוכרת ומעבר בין קהילות (ברזילאי, 2004). אלא שהקהילות שונות בתכלית זו מזו. הקהילה החרדית סגורה וטוטלית (גופמן, 2006), ואילו החילונית פתוחה (Bott, 1971; Douglas, 2004). בניגוד לחברה החרדית שבה טובת הכלל קודמת לטובת היחיד וקשרי הקהילה הדוקים, הרי שבחברה החילונית הרצון האינדיבידואלי פועל במונחים של היגיון השוק (Gesellschaft בלשונו של Tonnies, 1957). היחסים החברתיים הם חוזיים, וכל אחד פועל כרצונו בתוך קהילה רופפת (קרנצ'ר, 2012; רבי, 2009). הבדלים אלה בין החברות הם עמוקים מאוד ונוגעים בשלושת מעגלי הזהות של היחיד: האישי, המשפחתי והקהילתי. לכן המעבר ביניהן דורש מהיוצא בשאלה לפרק ולהרכיב מחדש את כל הרבדים של זהותו.

במעגל הזהות האישי היוצא בשאלה נפרד מהזהות שלתוכה גדל ואותה גיבש במשך כל חייו וניגש לעבודת הגיבוש של זהות חדשה לגמרי. הוא שואל את עצמו שוב מי הוא, מה מקומו וכיצד עליו לנהוג מתוקף הסטטוס החדש שלו. ההון החברתי והתרבותי שהיה בידו נעשה פתאום מיותר וריק מתוכן, ולעתים קרובות הוא חווה נחיתות לעומת החילונים ומרגיש שהם אינם מבינים אותו.⁵ הוא נטול השכלה רשמית (בר לב וקדם, 1984), חסר ידע כללי על עולמות התוכן החילוניים ולא שירת בצבא. אצל רבים מתעוררות גם שאלות של זהות מינית, שעד כה לא היה להן מקום, או שהם מתקשים ליצור קשר זוגי מתמשך. החיפוש העצמי נעשה דחוף במיוחד בשל מאפייני החברה החילונית, הנתנת מקום מרכזי לאינדיבידואל ולרצונותיו ומצפה ממנו (כ"ץ, 2011), לפחות במוצהר, לבחור את בחירותיו בעצמו ולא להיענות לתכתיבים. חופש הבחירה הזה מבלבל במיוחד כשהיוצא בשאלה מגלה שהחברה שאליה עבר אמנם מודרנית אך משמרת מרכיבי מסורת חזקים למדי (ידגר, 2010; שלג, 2010), כך שעליו להמשיך ולשאול את עצמו לגבי כל נוהג אם כרצונו לשמר אותו או לוותר עליו. השילוב ההדוק של מודרנה ומסורת בחברה הישראלית מאריך אפוא את שלב גיבוש הזהות החדשה, על דובשו ועל עוקצו. הזמן והמקום שנפתחו פתאום בפני היוצא בשאלה מנוגדים מאוד לנורמות הנוקשות של החברה החרדית, הדורשות אינטגרציה מלאה בזמן ובמרחב, בשפה, בלבוש ובקורדים של תרבות והתנהגות, ואינן מותירות ליחיד זמן או מקום פנויים מהן. בעולם החילוני זמנו בידו, לפחות במידת מה, ויש לו מקום פרטי פחות או יותר, אך הוא אינו יודע מה יעשה בהם, שכן טרם גיבש לעצמו זהות ורצון וטרם למד את הריטואלים החילוניים של שעות הפנאי (דשן, 1998). עד היום הכיר רק ריטואלים מוסדיים, קהילתיים, משפחתיים ודתיים, ואילו כעת עליו ללמוד ריטואלים כמו בילוי פרטי וטקסי אשרור והגדרה אישיים.⁶

5 החרדי בעולם החילוני צריך ללמוד גם שפה חדשה. עציוני-הלוי (2000, עמ' 117-120) מבחינה בין עברית דתית לעברית חילונית. למשל, בשבתות דתי יברך את רעהו ב"שבת שלום", וחילוני יגיד "סוף שבוע נעים"; דתי יגיד "ליל שבת", וחילוני יאמר "שישי בערב"; לקראת פסח יברך הדתי את חברו ב"פסח כשר", וחילוני יאמר "חג שמח"; על אדם שנישא יגיד הדתי שהוא "נכנס לחופה", וחילוני יגיד "התחתן"; כשחרדי ידבר על ירושלים הוא יוסיף "עיה"ק [עיר הקודש] תובב"א [תבנה ותיכונן במהרה בימינו אמן]", וחילוני יגיד פשוט "ירושלים".

6 לחוזרים בשאלה אמנם יש קבוצות תמיכה לשלב המעבר (בעיקר של הארגונים ה.ל.ל ודרור), אך הן לא ממוסדות, וולונטריות ומועטות מאוד.

גם במעגל הזהות השני, המשפחתי, נדרש היוצא בשאלה להגדיר מחדש את היחסים עם בני משפחתו. עוצמת השבר המשפחתי תלויה מאוד בזרם ההשתייכות החרדי, בסיפור החיים של המשפחה, וכמובן באופיים של האינדיבידואלים. כמו כן, בחלוקה גסה אפשר לומר שמשפחות ממוצא אשכנזי מחמירות עם יוצאים בשאלה יותר ממשפחות ממוצא מזרחי, וייטו יותר לכיוון של נתק מידי ומוחלט. עם גדיעת הקשר עם המשפחה יוצבו בפני היוצא בשאלה אתגרים כבדי משקל שלא ידע מעולם, בעיקר מצאית מקור פרנסה ומקום מגורים. יש לזכור שגם המשפחה החרדית עוברת זעזוע ונתונה בקונפליקט לנוכח הבחירה של אחד מילדיה לצאת בשאלה: מחד גיסא, החברה הסובבת אותה דורשת ממנה להחמיר עם היוצא בשאלה עד כדי ניתוק הקשרים עמו למען יראו וייראו וכדי להגן על הסדר החברתי הפנימי. הסנקציה שתוטל על ההורים אם לא יצייתו היא פגיעה קשה באפשרויות השידוך של ילדיהם האחרים. כך, תהליך היציאה בשאלה שהיה עלול לערער את הקהילה החרדית, דווקא מאשרר את גבולותיה ואת הנורמות שלה כשהמשפחה מצייתת למרות הכל. מאידך גיסא, המשפחה רוצה לעתים לשמור על קשר עם היוצא בשאלה, הן מתוך אהבה ומחויבות משפחתית והן כדי להשאיר לו דלת פתוחה למקרה שירצה לחזור בתשובה. גם הרצון, הצורך והניסיון של היוצאים בשאלה לשמור על קשר עם משפחתם ברמה כזו או אחרת מחזקים את התפיסה החרדית הרואה ביציאה שלב חולף שבסופו ישוב המתפקר לצורת החיים האמיתית היחידה, שאליה ישונו כולם במוקדם או במאוחר.⁷

מעגל הזהות הקהילתית גם הוא נשבר ומשתנה. היוצא בשאלה עוזב חברה סגורה, טוטלית וחרדית בעלת מבנה וקודים תרבותיים והתנהגותיים נוקשים (קפלן, 2007) ועובר לחברה פתוחה, חופשית וחילונית בעלת קודים תרבותיים והתנהגותיים אינדיבידואליים. ואולם, העזיבה אינה חדה: היוצא בשאלה אמנם עובר סוף סוף לעולם שאליו נכסף, אך פעמים רבות לא היה לו מושג על העולם הזה לאשורו, וכעת הוא צריך למצוא את מקומו בקהילה שהוא אינו יודע עליה דבר. העולם החילוני אינו מציב מחסומים בפני המבקשים להיכנס אליו, אך גם אינו עושה דבר כדי להקל עליהם את המעבר: אין גורם רשמי שקולט את היוצאים בשאלה ומסייע להם בלבוש, בלימודים, במגורים, בכלכלה וכדומה, וכך הם תלויים בצעדיהם הראשונים בסיוע וולונטרי מזדמן של עמותות או של אנשים פרטיים. יציאה בשאלה היא אפוא תהליך בודד מאוד, הכרוך בנתק מהמשפחה ומהקהילה הקודמות בלא שיוחלפו במשפחה ובקהילה חדשות. הבדידות מחריפה בתורה את תחושת הניכור הן מהחברה החרדית, שוויתרה על היוצא בשאלה, והן מהחברה החילונית, שאינה מושיטה לו

⁸ יד.

7 עמותות העוסקות בקליטת החוזרים בשאלה מדווחות (בהשערות שאינן סטטיסטיות) על רבים שחוזרים לעולם החרדי בעיקר מתוך רצון לחדש את הקשר המשפחתי שנותק.

8 להרחבה נוספת על קשיי החזרה בשאלה ראו דורון, 2006, 2009, 2010.

לימינליות של זהות

היחיד העובר ממודל חברתי דתי למודל חברתי חילוני מחליף אפוא את כל קשריו עם הרשת המשפחתית והקהילתית מעברו, שעל פי רוב מתנכרת לו, ונאלץ לגבש מחדש את זהותו. אך המעבר בין המודלים החברתיים אינו החלפה מיידית ומוחלטת של מודל אחד באחר, אלא כרוך בשילוב של מרכיבים משני העולמות שהולכים ומתגבשים לאטם. שלב זה, שהוא רצוף בחירות ותהיות, נמשך זמן רב, ואף כל החיים, והזהות החרדית והחילונית משמשות בו בערבוביה בלי להוציא זו את זו. את הלימינליות הזאת, השהות בין שתי הזהויות, ממשגי טרנר (Turner, 1977; 2004) כמצב של "לא פה ולא שם" ו"גם פה וגם שם".

בתקופה לימינלית, אומר טרנר (2004), יחווה האדם בלבול רב ויחפש הנחיה מפי מומחים או יודעי דבר שידריכו אותו. ליוצאים בשאלה אין ארגון כלים, כדברי סוידלר (2003), שמתוכו הם יכולים לבנות את זהותם החדשה, ובמקום שמילאו פעם רבנים נוצר עכשיו ריק של הדרכה רוחנית. לכן הם פונים לעתים לטקסי הגדרה אישיים (רובין ופאר, 1999; רובין, שמילוביץ ווייס, 1994).⁹ יוצאים בשאלה עלולים למסד את הלימינליות ולהפוך אותה למצב ממושך למדי משום שהקשר עם עברם ניתק, בעוד החברה החילונית אינה פועלת כאמור לקלוט אותם ולהכוויןם. כמו שנראה בראיונות שלהלן, יוצאים בשאלה מתארים לעתים קרובות מצבים לימינליים ממושכים בשלבים שונים של תהליך המעבר בין המודלים. וכמו שטען אייזנשטדט, מערכות התרבות – גם הקודמת וגם החדשה – משמשות אותם הן לייצוב הסדר החברתי בעולמם המעברי המעורער והן לשינוי ולתנועה בין העולמות.

9 השוו לאמדור (2005), שדנה בשינויים במשפחה מסורתית למול מודרנית ולשהם (2010, 2012) ודיונה על סטייה ופיקוח בקיבוץ כקהילה סגורה. באגודת ה.ל.ל, האגודה ליוצאים לשאלה, מזהים חמישה שלבים שמאפיינים את תהליך היציאה מהעולם החרדי והמעבר לעולם החילוני (מתוך חוברת פנימית באגודה): (א) התלבטות – האם לצאת, מתי, איך ומתן ההשלכות של צעדים אלה. שלב זה נעשה בדרך כלל ביחידות; (ב) החלטה ויציאה – מתחיל בחילול מנהגים שנחשבים פעוטים ומסתיים בעזיבת העולם המוכר (משפחה, בית, ישיבה, קהילה, חברים, קודים, מושגים, אוכל ומירות) ובכניסה לעולם חילוני; (ג) התלהבות ואופוריה – רבים מהיוצאים מבקשים "להספיק את הכול", "לסגור פערים", "להיות חילוני יותר מחילוני", ולכן ממהרים להתנסות בסמלים חילוניים כמו אוכל לא כשר, בילוי בפאבים וחוויות מיניות. בשלב זה חל נתק מהמשפחה החרדית, והיוצא מתמקד בהווה; (ד) משבר – לאט לאט נחשפים בפני היוצא ההיבטים הכואבים והקשים של השינוי שעשה, בהם קושי למצוא עבודה ולהתפרנס, פערי השכלה עם סביבתו, געגועים עזים למשפחה וקושי בניגוש זהות חדשה. לעתים היוצא אף שומר על חשאי וסודיות כדי שלא לפגוע במשפחתו שנסארה בעולם החרדי. כל אלה מביאים לספקות בדבר עצם היציאה, ולעתים אף לדיכאון. בשלב זה יהיו שיבחרו לשוב לעולם החרדי, אך אם יישארו בעולם החילוני יתחילו להסתגל; (ה) הסתגלות והשתלבות – זיהוי כוחות פנימיים, הגדרת מטרות אישיות ותכנון הדרך להשיגן, מציאת עבודה, התגייסות לצבא, השתלבות במסגרת לימודים כלשהי, התחברות לחילונים, יצירת קשרים עם בני/בנות המין השני וגיבוש זהות עצמית חדשה המשלבת מרכיבים מן העבר עם מרכיבים חילוניים מהעולם החדש.

10 בשנים האחרונות נעשו כמה ניסיונות ליצור ארגון כלים כזה. למשל, ה.ל.ל.תן הוא עיתון שמתפרסם באתר האינטרנט של אגודת ה.ל.ל, שנותן במה לחוזרים בשאלה ולקשייהם; שבתאי קור (קורדובה) כתב את המדריך ליוצא בשאלה; ישראל אבי (2010) כתב מדריך ששמו תום לב: מדריך בוק לחזרה בשאלה, ויש גם פורומים באינטרנט לחוזרים בשאלה, שמופיעים ברשימת המקורות בסוף מאמר זה.

מתודולוגיה

המתודולוגיה במחקר זה מבוססת על האנתרופולוגיה של החוויה שפיתח טרנר (Turner, 1986), שלפיה אדם אינו יכול לתפוס חוויות של אחרים במלואן אלא רק את הביטוי של חוויות אלה כפי שמציג אותו הפרט החווה, כלומר את הביטוי הסובייקטיבי הפנימי של החוויה. גישה זו עולה בקנה אחד עם ההיגיון הבסיסי של הגישה הפרשנית, שלפיו אין אמת אובייקטיבית ואין אירוע העומד בפני עצמו, וערכן של החוויות וההתרחשויות ה"אובייקטיביות" טמון במשמעות הסובייקטיבית שנותנים להן בני אדם. או במילותיהן של רבינוביץ וקסן (2010, עמ' 413): "ניתוח איכותני פרשני חותר להבין את היחסים בין החלקים השונים של הנתונים... באמצעות קידוד, חיבור קטגוריות ובחינת היחסים ביניהן ובין המשמעויות שלהן". כדי לרדת לפשרם של הביטויים הפנימיים הסובייקטיביים של יוצאים בשאלה שילבתי כמה שיטות מחקר איכותניות, בהן ראיונות עומק מובנים למחצה, סיפור חיים, תצפית משתתפת וניתוח של מקורות ראשוניים ומשניים. לצורך המחקר רואיינו 44 יוצאים בשאלה (21 נשים ו-23 גברים) בני 23-56. המראיינים מגיעים ממעגלים חברתיים מגוונים – חסידי ברסלב, חרדים ליטאים, ספרדים וחרדים מודרניים – וממבחר מקומות בארץ: ירושלים, תל אביב, אשדוד, חיפה, בני ברק, נתניה, נתיבות, בית שמש, צפת, אילת ואלעד. מקצת הראיונות נמשכו שנים אחדות, מפני שלאחר הריאיון הראשוני עלו לפעמים שאלות חדשות, וחרתי למראיינים לשאלות השלמה. כל השמות הפרטיים ושמות המקומות המופיעים במאמר זה שונו כדי להגן על פרטיותם של המראיינים.

ממצאים

"לפעמים לא כל כך ברור לך מה לעשות... אבל בעזרת השם הכול מסתדר" דבורה שרון, יוצאת בשאלה בת 32, החליטה לעזוב את בית הוריה החרדים בגיל 28 לאחר ויכוחים רבים על ענייני השבת ועל מידת הקפדנות ההתנהגותית הרצויה. היא לא שירתה בצבא והתפרנסה כמדריכה באולפנה לבנות. מוצאה מזרחי, ויש לה חמישה אחים ושלוש אחיות. אמה מתפרנסת מהקלדת מכתבים ומתרגומם, ואביה מורה בישיבה קטנה בדרום הארץ. דבורה נשואה ואם לשלוש בנות. היא משלימה תואר ראשון במנהל עסקים במכללה האקדמית תל אביב-יפו, ובעלה סיים תואר ראשון בחינוך ומשלים תעודת הוראה באוניברסיטת חיפה. וכך מתארת דבורה את הימים הראשונים שלאחר עזיבתה:

לפעמים לא כל כך ברור לך מה לעשות. למשל בשבת הראשונה לאחר שיצאתי. אני זוכרת היטב את ההתלבטות האם להדליק נרות או לא, האם להדליק טלוויזיה או לא. זה נראה אולי מוזר, אבל לאחר שנים כה רבות שאת כמו אוטומט, אז כשאת לבד ועצמאית פתאום, ואף אחד לא מסתכל או אומר לך מה לעשות, את פתאום במצב מוזר כזה. החלטתי שאני חילונית, ולכן לקחתי נשימה עמוקה והדלקתי את הטלוויזיה. לגבי הנרות, הדלקתי אותם בגלל הכבוד שאני רוחשת לכורא עולם. בהמשך הפסקתי גם להדליק נרות אבל בעזרת השם הכול מסתדר.

המעבר לעולם החילוני לא גרם לדבורה לשמוט מיד את כל מנהגיה מהעולם החרדי, וגם כשמצאה לעצמה מקום וזמן פנויים מפיקוח, המשיכה לתהות אם להדליק נרות שבת או להדליק טלוויזיה בשבת. היא מבינה שהיא חילונית, אך לא התנתקה עדיין מעברה, ולכן נמצאת במצב לימינלי: היא מדליקה נרות שבת (לפחות בהתחלה), אבל מיד אחר כך מדליקה את הטלוויזיה.¹¹ מצבה המבולבל, שעוד לא בחר לו צד, מקבל ביטוי בסמלים מבולבלים, והיא עוזבת את המערכת הדתית המסומלת בנרות שבת רק כשהיא מרגישה די יציבה בתוך זאת החילונית.

"התקופה הזו שאתה לא יודע באיזה עולם אתה היא מוזרה"

נעמי ברזל, יוצאת בשאלה בת 33, עזבה את העולם החרדי בגיל 24 לאחר שפגשה את בן זוגה החילוני בתחנת אוטובוס. היא לא שירתה בצבא ולא עבדה. מוצאה מזרחי, ויש לה שש אחיות וארבעה אחים. הוריה החרדים גרים בירושלים. אמה עקרת בית, ואביה מתפרנס מעבודות מזדמנות, כגון תיקון מזגנים והעברת דירות. נעמי נשואה ואם לשתי בנות. היא עקרת בית, ובעלה טכנאי מחשבים. וכך היא מספרת:

כיום אני מגדירה את עצמי כחילונית בעלת תודעה מסורתית [צוחקת]. אני שומרת על סעודת השבת, מדליקה נרות שבת [צבעוניים], אבל ללא ברכה. יש לי שתי בנות מקסימות, והן רק לומדות כמה טוב סעודת שבת משפחתית. אני זוכרת היטב לפני תשע שנים, בגיל 24, ניסו לשדך לי בחור ישיבה, וזאת לאחר שדחיתי מספר הצעות של השדכנית. אמא שלי כעסה עליי מאוד, והיא הצהירה בפני כל המשפחה בסעודת שבת ש"מעתה ועד שאבין את הטעות שלי, שאדע שאני פוגעת בכבוד המשפחה". תקופה זו הייתה לא פשוטה, אבל אמא שלי הבינה די מהר שאם תלחץ עליי אני פשוט אעזוב. לכן, לאחר מספר שיחות, הלחץ התמתן מאוד. אמא שלי הבינה שאני צריכה זמן להתבגרות שלי. אמנם פה ושם היו אמירות כמו "נו, מה קורה?" או "נשמה, כולם כבר מאורסות", אבל הכול היה בגדר הטעם הטוב והכול ככה באמצע, כולם הבינו במשפחה שבסוף הכול יסתדר. בגיל 24 פגשתי את בן זוגי והאור שלי כיום. ממנו למדתי שהקשיים בחיים שלי לא היו כל כך נוראים, ושהתקופה הזו שאתה לא יודע באיזה עולם אתה היא מוזרה. כך המתנתי עד שפגשתי אותו בתחנת האוטובוס בצפון. ממנו גם למדתי שיש עולם אחר שאותו אני רוצה לחוות.

נעמי מתארת לחץ חברתי: כשהייתה בת 19 לחצו עליה הוריה, ובעיקר אמה, להתארס ולהקים משפחה. נעמי רואה עצמה כבחורה בעלת תודעה עצמית חזקה הנאבקת בלחצים המופעלים עליה, והיא אכן הביאה הצליחה ליצור מצב שבו אמנם נורקים לעברה משפטים מציקים, אבל נשמרים היחסים המשפחתיים התקינים. תקופה זו הייתה מוזרה בעיניה, מפני שנקרעה בין הרצון לרצות את הוריה ולהתחתן ובין רצונה האישי להמתין לאדם

11 השוו את מצבי הלימינליות לפי טרנר (Turner, 1977) לתיאור של קורן (2005), שמציגה חילונית מפורסמת שמדליקות נרות שבת.

המתאים לה. תקופה זו נמשכה עד גיל 24, ובה התנסתה נעמי בהתמודדות עם קשיים ועם לחצים חברתיים משתנים והחלה לשנות את זהותה תוך כדי שמירה על הרשת החברתית הראשונית.

במפגש עם בן זוגה החילוני ועם עולמו, שאותו ביקשה לחוות, נעמי מתחילה תקופה לימינלית: היא חיה בעולם החרדי עם הוריה, אך כמהה לעולם החילוני. היא עדיין פועלת לפי קודי ההתנהגות והלבוש החרדים, אך בה בעת חווה עולם חברתי ותרבותי חילוני. מצב ביניים זה אמנם השתנה לאחר שהושלם המעבר לעולם החילוני, אך הלימינליות לא נעלמה מחייה של נעמי: גם היום שמור בעולמה מקום לסמלים מסורתיים כסעודת שבת משפחתית ונרות שבת צבעוניים, בניגוד ללכנים המסורתיים, ובלא ברכה.

“החלטתי שאני הולך ללמוד מחשבים כי הבנתי שמתורה לא תצא פרנסה”
 שלומי יצחקיאן, יוצא בשאלה בן 35, החל את שינוי זהותו הדתית בגיל 19. מוצאו מזרחי, ויש לו חמישה אחים וארבע אחיות. הוא שירת בצבא בחיל הקשר. הוריו החרדים גרים במרכז הארץ. אמו עקרת בית, ואביו מתפרנס כאב בית בבית אבות לאוכלוסייה החרדית. שלומי גרוש, ויש לו בן אחד. הוא מחזיק בתעודת טכנאי מחשבים מרשת עמל ועובד כתומך טכני בביתו. וכך הוא מספר על המעבר בין העולמות:

בשלב מוקדם של חיי הבנתי שאני לא מוכן כל החיים שלי ללמוד תורה. ההורים שלי קיבלו זאת קשה, ואני זוכר את התגובה הקשה שלהם, את הבכי ואת הצעקות כשהם הבינו שאני מבקש לצאת מהעולם החרדי. אבל ברוך השם, כמו בכל משפחה מזרחית, או פרסית [צוחק], יש את קו האמצע, ותמיד אני אהיה הבן שלהם למרות שיצאתי בשאלה. אני לא רוצה לבייש או לגרום להם בעיות, ולכן אני רק מתקשר לפני פסח וראש השנה. זה טוב כך לכולנו. אני זוכר היטב שאחד הדברים שהיו קשים לי בחודשים הראשונים לאחר שעזבתי היה מה לעשות, הרי שם כל דקה מחושבת, ואתה יודע בדיוק מה לעשות. הרי כעת הזמן שלי בידי, אבל אני צריך גם להתפרנס. כמובן שאין ספר שעוזר לך להתאקלם, ולכן החלטתי לקחת את עצמי בידיים. נעזרתי בשכן שהסכים לתת לי הלוואה, ונסעתי באוטובוס לאוניברסיטת חיפה. כן, החלטתי שאני הולך ללמוד מחשבים, זאת כיוון שהבנתי שמתורה לא תצא פרנסה [צוחק]. אני לא מזלזל בעולם שהשארתי שם, זה פשוט לא מתאים לי יותר.

שלומי התקשה להשלים עם לימוד תורה במסגרת ששולטת על רוב שעות היממה, ולכן ביקש לעשות שינוי. בעולם החילוני הוא חווה לראשונה אחריות אישית לזמן שלו, בלי שיהיו לו מסגרת תומכת, ספרי הדרכה או סדנאות שינחו אותו כיצד להתנהג וילמדו אותו על הערכים ועל הנורמות הרצויות בסטטוס החדש. מקום מעברי זה, של חוסר ידיעה, הניע את שלומי לנקוט פעולה ולתקוע יתד ראשונה בעולם החילוני. הוא התחיל ללמוד מחשבים כדי שיוכל להתפרנס, ולשם כך קיבל עזרה כלכלית ראשונית, וולונטרית, משכן. ערך לימוד התורה הוחלף אפוא בערך ההגשמה העצמית והפרנסה דרך לימוד מקצוע מערבי.

“התחזקתי מאוד והתחברתי אל העצמי שלי”

סיגלית נתן, יוצאת בשאלה בת 38, התנתקה מבית הוריה החרדים בגיל 25 ועברה לתל אביב. היא לא שירתה בצבא ובתחילה גם לא עבדה. מוצאה אשכנזי, ויש לה שלושה אחים וארבע אחיות. אמה גננת מחליפה, ואביה עובד בחברת השקעות חרדית. סיגלית נשואה, אם לשתי בנות ובעלת תעודת הוראה ממכללה בדרום. היא מלמדת בבית ספר יסודי, ובעלה מנהל בית ספר תיכון בדרום. וכך היא מספרת על תהליך ההשתלבות:

תהליך עזיבת הבית של הוריי היה מהיר מאוד. לאחר תהליך ארוך של דיונים ושל לחצים גדולים הבנתי שאני לא יכולה להישאר שם יותר, זה פוגע בהורים וגם בי. נסעתי לתל אביב, ושם השכרתי דירה לבד. כמוכן שהלילות הראשונים קשים מאוד. אין לך אף אחד מהמשפחה, מהחברים שהשארתי שם, אבל אין לך עדיין חברים פה. מה עושים? אין הדרכה מה עושים, אז הבנתי שצריך יוזמה אישית שלי. ראיתי מודעה על עץ ליד הבית, ובה הייתה הזמנה לשיעור התחזקות וחיבור לעצמי שלך. אמרתי לעצמי שזה בדיוק מה שאני הולכת לעשות, ועוד באותו היום מצאתי את עצמי על מזרון ומסביב 25 גברים ונשים בטריינינג לבן. השיעור נפתח בחיבוק קבוצתי, נמשך במעט יוגה וישיבה על מחצלות בשקט מוחלט. רק רעש הפעמונים מסביב. השתתפתי בעוד שיעורים רבים, ולאחר כחצי שנה הבנתי שסדנאות כאלה לא רק מפתחות את האישיות שלי אלא הן גם מקום נהדר לנסות למצוא שידוך. את בן זוגי כיום, אייל, פגשתי שם, ומאז אנחנו ביחד. לא סיפרתי להוריי דבר.

את תהליך החברות המחודש לערכים ולנורמות של העולם החילוני עשתה סיגלית באופן עצמאי. מצב הביניים שבו מצאה את עצמה – בלי החברים והמשפחה שנשארו מאחור, אך עדיין בלי חברים חדשים – דחף אותה לפעולה יוזמה של למידה והשתלבות. היא הצטרפה לסדנת התחזקות כדי לתמוך בגיבוש הזהות החדשה שלה וקיבלה בשיעורים מסרים של שלווה, חיבור לפנימיות וחוסן נפשי. המפגשים הציעו לה גם תמיכה חברתית וגם אתר ליצירת קשר זוגי.

“לקח לי זמן להבין שיש עוד חולצות מלבד לבנות”

שושנה (שוש) זאב, יוצאת בשאלה בת 39, עזבה את העולם החרדי בבני ברק בגיל 23. היא לא שירתה בצבא, וכיום גרה בתל אביב. מוצאה אשכנזי, והוריה עלו מארצות-הברית בהיותה תינוקת. יש לה חמש אחיות וארבעה אחים. אמה של שושנה אינה עובדת, ואביה עובד בבקרים כמשגיח כשרות בעיריית בני ברק ובערבים לומד גמרא בכולל. שושנה נשואה ויש לה שלוש בנות. היא עובדת כמוכרת בגדים בחנות אופנה בדיונגוף סנטר בתל אביב, ובעלה מובטל. על ההיפרדות ההדרגתית מהעולם החרדי היא מספרת כך:

אני ובן זוגי הכרנו לאחר שיצאתי בשאלה או לאחר שיצאתי מהעולם החרדי. יש לי ארבעה אחים וחמש אחיות וזוג הורים נפלאים, אבל היה לי קשה עם כל החומרות. תבין, אני אדם די פתוח ותמיד אני שואלת ומנסה לבדוק למה כך ולא אחרת. תמיד קיבלתי נזיפה, והתשובה הייתה “תפקידך בחיים הוא כך ולא כך”. לא רציתי זאת יותר. בגיל 23, כשאבא ואמא רמזו על שידוך, החלטתי סופית שאני לא יכולה

להישאר. מצחיק שאתה שואל [צוחקת], אבל כשאני חושבת על כך, בן זוגי ממש כעס עליי בשנים הראשונות לנישואים שלנו. בהתחלה קניתי לו רק חולצות לבנות, ולקח לי זמן להבין שיש עוד חולצות מלבד לבנות. כיום אתה יכול לפתוח את הארון ולראות את שלל הצבעים, כולל לבנות. לא זרקתי שום חולצה, אלא לאט לאט החלפתי את החולצות בארון [פותחת את ארון החולצות ומראה את מגוון הצבעים של החולצות ושל המכנסיים].

החולצות הלבנות בסיפורה של שוש הן החוש שקישר אותה הן לעברה והן להווה שלה. בארון הבגדים של בן זוגה שלט במשך תקופה ארוכה הצבע הלבן, שהוא הצבע היחיד שלובשים גברים חרדים, ונדרשה לה שנה כדי להכניס בו גיוון. שוש מקפידה לציין שהיא לא זרקה דבר, אלא הוסיפה והחליפה בהדרגה. זהותה הקודמת נשמרה דרך הצבע, והחוש המקשר הלך והתרופף לאטו. גם היום, כשכבר יש בארון קשת של צבעים, שוש מוסיפה: "כולל לבנות".

"לא יכולתי יותר... החלטתי שאני נוסעת הכי רחוק שאפשר"

רחל פרומן, יוצאת בשאלה בת 30, החלה להסתובב עם חברות חילוניות בגיל 20, כשהוריה החרדים דרשו ממנה להשתדך. מוצאה אשכנזי, ויש לה שבעה אחים ואחות אחת. אמה מטפלת בכמה ילדים בביתה, ואביה מתפרנס כמתקין רהיטים בבתי מדרש ובבתי כנסת בירושלים. בגיל 21, לאחר שחזרה מטיול בארצות-הברית, למדה רחל במכינה באוניברסיטה, ולאחר מכן השלימה תואר ראשון בביווגיה באוניברסיטת בר אילן. רחל רווקה. היא עובדת בחברת התרופות טבע, ובד בבד לומדת לקראת תואר שני בביווגיה באוניברסיטת בר אילן. את המצבים הלימינליים שחווה היא מתארת כך:

הוריי שמעו משכנה שלנו בירושלים שאני לא בסדר, אני מסתובבת עם חילוניות, עושה קניות ומפסידה שיעורים אצל הרבנית. הלחץ והכעס של הוריי היה חזק וקשה. לא ידעתי מה לעשות וכיצד להתנהג. מצד אחד לא רציתי לפגוע באחיי, באחותי ובהוריי, אולם ידעתי שאני כבר לא שם אתם. מה עושים בשבת? ממשיכים עם שמירה כהלכה? מה עושים בפסח? עוזרים לנקות למרות שזה נראה ממש מיותר ומוגזם? תקופה זו הייתה קשה מאוד. את מרגישה כאילו את שם ולא שם, קשה לי להסביר בדיוק. החלטתי שאני חייבת לברוח. לא יכולתי יותר עם כל העיניים שמסתכלות על כל דבר שאני עושה או לא עושה. החלטתי שאני נוסעת הכי רחוק שאפשר והזמנתי כרטיס טיסה לארצות-הברית לחברה בניו יורק. שם, רחוק מירושלים, הבנתי שלהיות כך תקועה בין שני עולמות לא אפשרי. הורדתי את החצאית, עשיתי קוצים בשיער, וזהו, אני חדשה. אני לא עוד בין העולמות, אני פה. כשחזרתי מניו יורק, הניתוק עם ההורים שלי היה מייד, ומאז לא דיברנו, מלבד כמה מילים לאחר אירוע משפחתי. אני זוכרת היטב שגם פה, כחילונית, היו לי קשיים רבים: אני זוכרת היטב שבשבת הראשונה לאחר שעברתי לגור לבד הייתי ממש משותקת. שכבתי כל השבת במיטה, לא אכלתי ולא שתיתי. כל הזמן פחדתי ולא ידעתי מה לעשות: להדליק טלוויזיה או לא, להדליק אור או לא, לענות לטלפון או לא. דברים אלה לא היו לי פשוטים בגלל

שגדלתי בעולם שהם היו אסורים בשבת. זה לא שיש לך ספר כיצד להתנהג, את לבר עם עצמך לתקופה ארוכה.

רחל מתארת לחץ חברתי עז שהופעל עליה לאחר ששכנה סיפרה להוריה על השינוי שחל בהתנהגותה. מתיאורה של רחל עולה מצב לימינלי שבו היא אמנם חיה חיי חרדית, אבל זהותה כבר השתנתה, והיא חשה שזהו אינו מקומה. לבסוף היא בורחת אל חברתה בניו יורק, משנה את תספורתה, מחליפה את בגדיה ומתנתקת מזהותה החרדית. לאחר מכן נקטעו בחדות הקשר עם הוריה. מכאן מתחיל שלב לימינלי חדש: בשבת הראשונה שהיא מבלה בעולם החילוני היא מבולבלת עד כדי שיתוק פיזי כשהפן החרדי בזהותה ממשיך לבעוט. היא אמנם השתחררה מהכבלים ומהפיקוח שהייתה נתונה בהם, אך אינה יודעת איך לנהוג בלעדיהם. כמו מרואיינים אחרים, גם היא מספרת שביקשה בכל מאודה מדריך שיכתוב לה מה לעשות.

"ישבו עליי שבעה והרגשתי שהם משתחררים ממני"

חיים יהודה, יוצא בשאלה בן 38, עזב את משפחתו החרדית בגיל 30. הוא לא שירת בצבא. מוצאו אשכנזי, ויש לו חמישה אחים וארבע אחיות. אמו היא גננת, ואביו משגיח כשרות בשני בתי ספר חרדיים. מיום שעזב את בית הוריו ועד היום הוא גר בשכירות בתל אביב ועובד כמורה מחליף בבית ספר תיכון. חיים רווק. הוא משלים את תעודת ההוראה שלו בסמינר הקיבוצים. גם בסיפורו מוביל מצב לימינלי אחד למצב לימינלי אחר:

בתחילת השינוי שחל בי הבנתי שאני תקוע. מצד אחד, אני חי חרדי עם הוריי ועם חמשת אחיי וארבע אחיותיי. מצד שני, אני שם עמוק מבפנים מבין שאני הולך לעשות צעד קשה. נתקלתי במצבים קשים שבהם מצד אחד לא ידעתי מה עליי לעשות, כמו שבת ויום כיפור, אבל משהו שם בפנים אמר לי שאני לא שם יותר. חברים שלי התחילו להפעיל עליי לחץ קשה בישיבה, אבל הרגשתי אחרת. בגלל קשיים אלה החלטתי לעזוב מיד ולא לנסות להסתדר. עד כמה שזה יישמע לך נורא, ההורים שלי ישבו עליי שבעה לאחר שעזבתי את הבית. חבר שלי מהישיבה התקשר אליי באחת בלילה ואמר לי "ממחר יושבים עליך שבעה". ההרגשה היא קשה מאוד. אני חי, אבל מתייחסים אליי כאל מת; אני פה, אבל כאילו אני לא קיים עוד. מה יכולתי לעשות? הבנתי שממצבים כאלו אפשר רק ליפול, ולכן הלכתי לייעוץ אצל פסיכולוג. לאחר כחצי שנה הבנתי שאני פשוט השתנית.

סיפורו של חיים מתחיל במצב לימינלי דומה לזה של רחל פרומן, שבו הוא ממשיך את חייו חרדי ופוקד את הישיבה מדי יום, אך בפנים חש שהוא כבר לא שם, שהוא במקום אחר. כשהוא מחליט לעזוב, כופים עליו הוריו ניתוק מוחלט ומיידיו ויושבים עליו שבעה כדי להסיר מעליהם את הכתם ולאפשר שידוך ראוי לשאר בני המשפחה. אך דווקא החיתוך החד יוצר מצב לימינלי חדש: חיים חי, אבל יושבים עליו שבעה כמת; הוא גר בעיר הסמוכה, אך מבחינת בני משפחתו וחבריו הוא לא קיים עוד. גם חיים מבקש הדרכה ופונה לפסיכולוג כדי שיעזור לו להתמודד עם המצב המעברי שבו הוא נתון בשל שינוי זהותו הדתית.

“בטיש פורים הראשון השתכרתי וחטפתי נזיפה. הבנתי שאני לא שם יותר” מנחם בן, יוצא בשאלה בן 40, למד בישיבה גדולה והחל את שינוי זהותו הדתית בגיל 30, לאחר שהושעה מהישיבה בטיש פורים. הוא לא שירת בצבא. מוצאו אשכנזי, ויש לו חמישה אחים ושתי אחיות. הוריו החרדים גרים בדרום הארץ. אמו מתפרנסת ממכירת מפות לשבת, ואביו מלמד בבית ספר חרדי. מנחם נשוי, ויש לו שתי בנות. הוא מנהל חברת הייטק שהקים, ואשתו מוכרת תכשיטי יוקרה לחנויות. כך מספר מנחם על הנסיבות שהביאו ליציאתו בשאלה:

טיש פורים בגיל 21 היה טיש מדהים. אני זוכר יומיים של השתכרות, עישון סיגריות וממש כאילו הכול מותר. הרב ישב במרכז הבמה, לבוש כתלמיד ישיבה, וכל אחד יכול היה לעבור על פניו ולומר דבר מה כזה שלא היה מעז לומר בחייו. הרב צחק, וכולם היו מאושרים. בטיש זה התחפשתי לרב הישיבה, וכמוכן שזה מקובל ואפילו רצוי, אבל כנראה שעשיתי משהו יותר מדי. הלכתי עם בקבוק וודקה ביד והצגתי אותו כטיפש וכשיכור הקורא במשנה. לאחר הטיש הרב קרא לי לחדרו ונוף בי על כך שערבבתי קודש וחול וחיללתי את השם. הוא דיבר גם עם הוריי ושלה אותי לשבוע הביתה. כשחזרתי לישיבה מצאתי את עצמי במצבים ובקשיים די מוזרים, הרגשתי כאילו מלחשים עליי, כאילו עשיתי משהו נורא. תקופה מוזרה זו נמשכה כחודש, ובה הרגשתי שייך ולא שייך. לאחר מספר שבועות הכול נשכח והכול חזר לקדמותו, אבל אני הבנתי שאני לא רוצה להיות שם. שכנעתי את ההורים שלי לעבור לישיבה במרכז. לאחר כחצי שנה עזבתי כליל את העולם הזה. טיש זה הראה לי את הצביעות בעולם החרדי, ואני לא רוצה להיות חלק ממנו.

מנחם מתאר טיש פורים שבו השתתף בצעירותו. טיש הוא סעודת מצווה שבראשה יושב האדמו"ר. טיש פורים הוא טקס מקובל בחסידות וייצג ובחצרות אחרות, ולעתים הוא מכונה גם טקס רבי-פורים, ויש בו היפוך תפקידים דומה לזה שמתאר טרנר (2004), כשאחד מבחורי הישיבה מתלבש כרב באווירה פורימית. הטקס מאפשר למשתתפיו לווסת את לחץ הלימודים, להשתכר, לעשן סיגריות בפרהסיה (אף שהן אסורות בדרך כלל) ולמתוח את גבולות המותר והאסור.¹² הפיקוח החברתי הרופף ומבנה הסמכות החופשי בטיש פורים יוצרים אפוא מצב לימינלי שיוצר בתורו קשר מיוחד בין הרב לתלמידיו. ואולם, אירועי הטיש שעליו מספר מנחם הכעיסו את הרב ושלחו את התלמיד לתקופה לימינלית אחרת: במשך חודש הוא מרגיש שייך ולא שייך, לומד בישיבה אבל כבר יודע שהוא לא רוצה להיות חלק ממנה. תקופת ביניים זו של ניכור גרמה לו לתהות על זהותו, ובסופו של התהליך הוא בחר לעזוב את העולם החרדי.

“אני וחבריי החלטנו לעשות מסיבת ‘חזרה’ במסעדה”

יעל דוד, יוצאת בשאלה בת 38, סירבה להשתדך בגיל 19, ובגיל 22 עזבה את בית הוריה החרדים לאחר ויכוחים רבים. היא לא שירתה בצבא. מוצאה חצי אשכנזי וחצי מזרחי, ויש לה שלושה אחים ושלוש אחיות. אמה מתפרנסת מתפירת שמלות כלה ותיקון בגדים, ואביה עובד כזוגג בעיר מגוריהם בדרום הארץ. יעל גרושה, ויש לה שתי בנות. היא יוצאת עם שלומי,

12. לתיאור טיש של מוצאי שמחת תורה בחסידות צאנו ראו בן-חיים, 2005, עמ' 16.

משפץ בתים ויוצא בשאלה בעצמו. כיום היא משלימה תואר שני במשפטים באוניברסיטת בר אילן. יעל מספרת על טקס האשרור שעשתה כדי להשלים את המעבר בין העולמות:

חודש לאחר שיצאתי מבית הוריי בשכונה חרדית ליד ירושלים פגשתי בחדר כושר את חיים, בחור נחמד. כששמעתי שהוא גם כן יצא משם, אז הבנתי שיש עדיין השגחה עליי (צוחקת), סתם... הוא נחמד, ואני התחלתי אָתוּ. לאחר שיצאנו חודשיים, שבהם לא דיברו אָתנו בני המשפחה שלנו, החלטנו שאנחנו לא בוכים וממשיכים עם חיינו. החלטנו על משהו יצירתי מאוד: הזמנו לערב חגיגי עשרה חברים וחברות למסעדת ברקפה בתל אביב. בחרנו במסעדה זו בגלל שהיא גדולה ומאוד יוקרתית, למרות שהיא לא כשרה. הבאנו פרחים ובלונים, ואפילו הכנו מפיות ועליהן רשמנו "מזל טוב על היציאה לחירות". בדיעבד אולי זה נראה טיפשי כזה, אבל זה בכל זאת מיוחד. ישבנו שם במסעדה כולנו, ואפילו קיבלנו מתנות: קומקום חשמלי, ציפה צבעונית, ספר של תום שגב, ימי הכלניות, ספר של פאולו קואלו, יומנו של מכשף אני חושבת, ספר על משמעות החיים ותחתיות לבירה. הרגשתי כמו ילדה קטנה שחוגגת יום הולדת לא ביום הנכון, אבל זה היה חשוב לי, הרגשתי שאני סוגרת מעגל וכולם יודעים שאני חילונית וכך טוב לי. חיים הפתיע אותי וקנה לי סוף שבוע רומנטי וטיסה לאילת, וכך עשינו לנו טקס שחרור וכניסה לעולם ממש כמו תינוקות שאך נולדו. אתה חושב שבטח נפלת על הראש, אבל זה היה ממש מתוק וחשוב לי ולחיים.

במשך כמה חודשים היו יעל וחיים במצב של המתנה, שבו קיוו אולי שבני משפחתם ישובו לדבר אתם. רק כשהתבדו החליטו להביט קדימה וארגנו מסיבת "שחרור" במסעדה לא כשרה בתל אביב. זהו טקס אשרור פרטי וחברתי שבאמצעותו יעל ובן זוגה, שיצאו מהעולם החרדי, מאשררים בפני עצמם ובפני העולם את הסטטוס החדש שלהם כחילונית. המתנות מסמלות את העולם הפרטי והאישי של יעל, וטקס השחרור מהעולם החרדי והכניסה לעולם החילוני מסתיים בסוף שבוע זוגי ופרטי שבמרכזו יעל וחיים.

"לא הייתה לי שום הדרכה, ואף אחד לא עזר לי"

מאיה קוריצקי, יוצאת בשאלה בת 40, עזבה את העולם החרדי לפני כעשרים שנה, לאחר שמיאנה להשתדך לבחור ישיבה ולאות מחאה סירבה גם להדליק נרות בערב שבת. היא לא שירתה בצבא. מוצאה אשכנזי, ויש לה חמישה אחים ושלוש אחיות. הוריה החרדים גרים בירושלים. אמה עקרת בית, ואביה משגיח במקוואות באזור הדרום. מאיה נשואה ואם לשתי בנות. היא בעלת תואר ראשון בחינוך ותעודת הוראה מאוניברסיטת בר אילן ומורה למדעים בבית ספר תיכון במרכז הארץ. בעלה הוא סוכן של ציוד צילום. מאיה מתארת עד כמה רצתה הדרכה במעבר בין העולמות:

אני זוכרת היטב את הקושי העצום לאחר שעזבתי את בית הוריי. הניתוק הפיזי והרגשי קשה דיו, ובנוסף נכנסתי לעולם חילוני ללא שום הכנה. כמובן, אין סדנה ליוצאת בשאלה. מה ללבוש, לאיזה מוסד ממשלתי ללכת, איזה טופס למלא, מה

לעשות בשבת הראשונה כשאת לבד בבית, להדליק נרות או לא, האם אני בסדר, אולי אני טועה. עובדה שאין לידי אף אחד. כן, היה קשה מאוד. הניתוק בא לידי ביטוי ברצון שלי ללמוד ולדעת יותר, אבל לא הייתה לי שום הדרכה ואף אחד לא עזר לי... כשאני חושבת על כך אני נזכרת שדווקא כן עברתי סדנת התחזקות: זה היה בשבוע הראשון שההורים שלי הבינו שמשוהו לא בסדר אתי, כך הם טענו. לא הסכמתי להדליק נרות בערב שבת, ובמוצאי השבת הם הכריחו אותי ללכת לרבנית ידועה בבני ברק לכמה ימים. בימים אלה ממש שטפו את השכל שלי: את צריכה לעשות כך ולא כך, את תפגעי במשפחה, בעולם הקדוש ובבורא עולם ועוד. הבנתי ששם לא המקום שלי יותר, וכשחזרתי להוריי הבנתי שאני לא יכולה להישאר שם יותר.

דווקא הכפייה ו"שטיפת המוח" הן שהכעיסו את מאיה והשפיעו עליה להודרו ולעזוב את בית הוריה. מתיאורה אנו למדים על בדידות קשה בשבועות הראשונים שאחרי השינוי ועל היעדר הכוונה שתסייע לה בשלב הלימינלי שבו היא אינה מחזיקה עוד בקודים מעברה אבל אינה מכירה את הקודים התרבותיים החדשים של העולם החילוני והזר שאליו נכנסה.

דיון ומסקנות

שינוי זהות דתית הוא שינוי עמוק שמשפיע על שלושת מעגלי הזהות בעת ובעונה אחת: האישי, המשפחתי והקהילתי. תהליכי הפירוק וההרכבה של מעגלים אלה הם ארוכים ומורכבים ביותר. מבחינה דתית, היוצא בשאלה יוצא מחברה דתית-יהודית נוקשה שמכתיבה את אורח החיים דרך ריטואלים פומביים בכל זמן ובכל מקום, ונכנס לחברה שבה היחיד והחופש עומדים במרכז, והוא רשאי לנהוג כרצונו בזמן ובמקום הפרטיים שלו, ואף לשמור מנהגי מסורת אם יחפוץ בכך. מבחינה חברתית, היוצא בשאלה עובר מקהילה חרדית, הדוקה, סגורה וטוטלית לקהילה מודרנית, רופפת, פתוחה ורב זהותית.

מסיפוריהם של המרואינים עולה שהמעבר החברתי והדתי אינו פשוט ואינו חד. כל המרואינים דיווחו על תקופות ארוכות ועל מצבים שבהם נדרשו ללהטט עם מרכיביהן של שתי החברות כדי להגן על זהותם ולהשלים את המעבר בשלום. המודל הדיכוטומי, המציב את המסורת והמודרניות כמוציאות זו את זו ודורש מהיחיד לבחור ביניהן, אינו עומד אפוא במבחן המציאות של היוצאים בשאלה, המבלים חלק ניכר מחייהם, ולעתים את כל חייהם, כשהם משלבים מרכיבי מסורת ומרכיבי מודרניות בניסיון לייצב את עולמם שיסודותיו התערערו כהוגן לפני המעבר בין הקהילות, במהלך המעבר ואחריו. נוהג זה, לשלב מרכיבי מסורת ומודרניות, מתיישב עם טענתו של אייזנשטדט על כך שמערכות התרבות מאפשרות לייצב את הסדר החברתי, ובד בבד לנוע קדימה ולחתור לשינוי.

החברה החרדית והחברה החילונית דרות בישראל זו בצד זו, ויש ביניהן גם גבולות מפרידים וגם נקודות השקה. החרדים ככלל שואפים להתרחק ממרכיבים מודרניים-חילוניים של החברה הישראלית, ואילו החילונים שואפים לשלב בין שני העולמות כרצונם. מצבים חברתיים-דתיים לימינליים כמו אלה שמייצרים היוצאים בשאלה מאתגרים את שתי החברות, כל אחת בדרכה.

מקורות

- אייזנשטדט, ש"נ (2002). פונדמנטליזם ומודרניות. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- (2004). פונדמנטליזם, כיתתיות ומהפכה: הממד היעקוביני של המודרניות. חיפה: כתר ואוניברסיטת חיפה.
- (2005). הפרדוקסים של הדמוקרטיה: שביריות, המשכיות ושינוי. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- (2010). ריבוי המודרניות. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- אלאור, ת' (1991). "תינוקות שנשכו": תפיסת החילוניות בקהילה החרדית. מגמות, לר(1), 121-104.
- אמדור, מ' (2005). השינויים במשפחה היהודית בישראל. כיוונים חדשים, 12, 142-135.
- בן-חיים, אבישי (2005, 28 באוקטובר). ליל התפוחים המעופפים: שולחן ה"טיש" נראה לרגע כמו רחבת רוגבי... מעריב, מוסף שבת, עמ' 16.
- ברזילאי, ש' (2001). דרך החול: "יציאה לשאלה" מהחברה החרדית והשתקפותה הדיאכרונית בסיפורי חיים. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- (2004א). לפרוץ מאה שערים: מסע אל עולמם של היוצאים לשאלה. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- (2004ב). דרך החול: תופעת "היציאה לשאלה" מהחברה החרדית מאז קום המדינה ועד שלהי שנות התשעים. סוציולוגיה ישראלית, ת(1), 117-91.
- בר לב, מ' (1984א). השפעת העולם המודרני על גילויי חילון בנוער דתי. גיליון (חשון), 5-11.
- (1984ב). להתמודד באומץ עם מחיר הפתיחות. עמודים, 574, 178-189.
- (1995). מדוע הם יוצאים לשאלה? יהדות חופשית, 6, 27-24.
- בר לב, מ' וקדם, פ' (1984). עדתיות ודתיות של סטודנטים: האם השכלה אוניברסיטאית מביאה בהכרח לנטישת המסורת הדתית? מגמות, כח(2), 265-279.
- גופמן, א' (2006). טקסים מוסדיים. בתוך על מאפייני המוסדות הטוטליים (עמ' 101-116). תל אביב: רסלינג.
- גיימס, ו' (1994). החוויה הדתית לסוגיה: מחקר בטבע האדם. ירושלים: מוסד ביאליק.
- גל גץ, פ' (2011). הדתל"שים: מסע אל עולמם של דתיים לשעבר. תל אביב: עם עובד.
- דורון, ש' (2006). טקסי מעבר וטקסי הגדרה אישיים בתהליך של "חזרה בתשובה" מול "חזרה בשאלה". חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן.
- (2009). הצורך של "חוזרים בתשובה" ו"חוזרים בשאלה" בטקסי מעבר. חידושים, 4, 44-40.
- (2010). חזרה בתשובה ויציאה בשאלה: טקסי מעבר וטקסי הגדרה אישיים. סוגיות חברתיות בישראל, 9, 53-90.
- (טרם פורסם). המהלכים בין העולמות. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- דשן, ש' (1998). חידת "כל נדרי": בירור אנתרופולוגי. בתוך מ' שוקד וש' דשן (עורכים), החוויה הבין-תרבותית: מקראה באנתרופולוגיה (עמ' 66-76). ירושלים: שוקן.
- הרצוג, ח', כוכבי, ט' וצלניקר, ש' (עורכים) (2007). דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

וסרמן, א' (תשס"א). תינוק שנשבה. צהר, ה, 31-41.

ועדת החינוך והתרבות (2004). פרוטוקול ישיבה מס' 266, בנושא סיוע והשלמת השכלה ליוצאים בשאלה (30 ביוני). אתר הכנסת. אוחזר מתוך www.knesset.gov.il/protocols/data/html/chinuch/2004-06-30.html

טרנר, ר' (2004). התהליך הטקסי. תל אביב: רסלינג.

ידגר, י' (2010). המסורתיים בישראל: מודרניות ללא חילון. ירושלים: בר אילן וכתר.

כהן, ח' (1990). דינם של אפיקורסים. בתוך ר' גביון (עורכת), חירות המצפון והרת (עמ' 124-97). תל אביב: ספרית פועלים.

— (2009). אפיקורסות, חילוניות וסבלנות. בתוך רת ודין (עמ' 687-748). אור יהודה: דביר.

כ"ץ, ג' (2011). לעצם החילוניות: ניתוח פילוסופי של החילוניות בהקשר ישראלי. ירושלים: יד בן צבי.

לב, ש' (1998). ושירוע לשאול: ארבעה-עשר מונולוגים של דתיים לשעבר. תל אביב: חרגול.

לזו, א' (1986). תשובה. בתוך א"א כהן ופ' מגדס-פלור (עורכים), לקסיקון התרבות היהודית בזמננו: מושגים, תנועות, אמונות (עמ' 585-597). תל אביב: עם עובד.

מאיר, ל' (2006). יושבים על הגדר: עיצוב זהות בקרב יוצאים בשאלה. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.

מייזליש, ש' (1984). חזרה בתשובה. תל אביב: מסדה.

נאמן, נ' (2002). עזיבת אורח חיים דתי בקרב צעירים מן החברה הדתית-לאומית בישראל. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן.

— (2009). דתיות וציונות: על ציונות, עזיבת אורח החיים הדתי של צעירים בני החברה הדתית-לאומית, ומה שביניהן. סוגיות חברתיות בישראל, 8, 118-146.

נהוראי, מ' (תש"ס). חזרה בתשובה: משמעה והשלכותיה. הגות בחינוך היהודי, ב, עמ' 47-52.

סוידלר, א' (2003). תרבות בפעולה: סמלים ואסטרטגיות. בתוך ת' ליבס ומ' טלמון (עורכות). תקשורת כתרבות: מקראה (כרך א) (עמ' 53-78). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

עצינייה-הלוי, ח' (2000). ארץ שסועה: האם מלחמת תרבות היא בלתי נמנעת? כפר סבא: מודן.

פישרמן, ש' (1998). נוער הכיפות הסרוגות. אלקנה: מכללת אורות.

— (2000). עלמה אברה: זהותן האמונית של דתלשיות. אלקנה: מכללת אורות.

— (2009). לקות בהתפתחות זהות אמונית בקרב מתבגרים ישראלים דתיים. היכלי הנפש: מענייני תורת הנפש ביהדות (עמ' 289-302). אלקנה: מכללת אורות.

קורן, ג' (2005, 22 ביוני). רואות את האור: הלהיט החדש שכבש את עולם הזוהר – הדלקת נרות בערב שבת. ידיעות אחרונות, מוסף 24 שעות, עמ' 14-15.

קפלן, ק' (2007). בסוד השיח החרדי. ירושלים: מרכז זלמן שזר.

קרנצ'ר, מ' (2012). שלמים עם עצמם: ראיונות עומק חוזרים עם "חוזרים בשאלה". סוגיות חברתיות בישראל, 13, 177-192.

רבי, ל' (2009). עומס האינדיבידואליות: השורשים של אידיאל האינדיבידואליות המודרני. חיפה: פרדס.

רבינוביץ, מ' וקסן, ל' (2010). מודל לניתוח איכותני פרשני של דפוסים בין-אישיים. בתוך ל' קסן ומ' קרומר-נבו (עורכות), ניתוח נתונים במחקר איכותני (עמ' 413-435). באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

- רובין, נ' ופאר, ד' (1999). טקסי פרישה מצה"ל: טקסים רשמיים וטקסים פרטיים. מגמות, (מ1), 130-103.
- רובין, נ', שמילוביץ, כ' ווייס, מ' (1994). השמן והרוח: טקסי הגדרה אישיים של שינוי זהות אצל שמנים שרוזו לאחר ניתוח קיצור קיבה. מגמות, (ל1), 19-5.
- שביד, א' (1988). התשובה במחשבה היהודית של המאה העשרים. בתוך ב' איש-שלום (עורך), יובל אורים: הגותו של הרב אברה יצחק הכהן קוק (עמ' 277-294). ירושלים: ההסתדרות הציונית העולמית.
- שהם, א' (2010). הצד האפל של השמש: סטייה ופיקוח חברתי במוסדות כוללניים. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- (2012). להציץ מבעד לחומות: אלימות כלפי בנות זוג בקהילות סגורות. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- שטיינזליץ, עא"י (1998). הגדה של פסח. ירושלים: כרטא.
- (1998). תשובה. בתוך שלושה עשר עלי השושנה (עמ' 221-244). ירושלים: המכון הישראלי לפרסומים תלמודיים.
- שלג, י' (2010). מעברי ישן ליהודי חדש: רנסנס היהדות בחברה הישראלית. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שני, א' (2005). חרדים מהגרים לישראליות: "היציאה לשאלה" של בחורים מהקהילה החרדית. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- Bott, E. (1971). *Family and social network: Roles, norms and external relationships in ordinary urban families*. London: Tavistok.
- Douglas, M. (2004). Traditional culture: Let's hear no more about it. In R. Vijayendra & M. Walton (Eds.), *Culture and public action* (pp. 85–109). Stanford: Stanford University Press.
- Eisenstadt, S. N. (1995). *Power, trust and meaning: Essays in sociological theory and analysis*. Chicago: University of Chicago Press.
- Margolese, F. (2005). *Off the Derech: How to respond to the challenge*. Jerusalem and New York: Devora.
- Shafir, W. (1991). Conversion experiences: Newcomers to and defectors from orthodox Judaism—Hozrim Betshuvah and Hozrim Beshe'elah. In Z. Sobel & B. Beit-Hallahmi (Eds.), *Tradition, innovation, conflict; Jewishness and Judaism in contemporary Israel* (pp. 173–202). Albany: State University of New York Press.
- (1994). Becoming observant and falling from the faith: Variations of Jewish conversion experience. In N. Herman & L. Reynolds (Eds.), *Symbolic interaction: An introduction to social psychology* (pp. 326–341). New York: General Hall.
- Shafir, W. & Rockaway, R. (1987). Leaving the ultra-orthodox fold: Haredi Jews who defected. *Jewish Journal of Sociology*, 29(2), 97–114.

- Tonnies, F. (1957). *Community and society* (Gemeinschaft und Gesellschaft). East-Lansing: The Michigan State Press.
- Turner, V. (1977). Variations on a theme of liminality. In S. Moore & B. Myerhoff (Eds.), *Secular ritual* (pp. 36–53). Netherland: Van Gorcum.
- (Ed.) (1986). *The anthropology of experience*. Chicago: University of Illinois Press.

אתרי אינטרנט

- אלטרנטיבי – אתר לדתיים מתלבטים, למאוכזבים ולדתלש"ים: www.alternatv.org
- דרור – מרכז ליוצאים בשאלה: www.freedror.org.il
- היידפארק – פורום חרדים חוזרים בשאלה: http://www.hydepark.co.il/forum.asp?cat_id=24&forum_id=19805
- ה.ל.ל – האגודה ליוצאים לשאלה: www.hillel.org.il
- אתר חופש – המדריך ליוצא בשאלה: www.hofesh.org.il/yodea_lichol/free-guide.html
- השאלה – אתר תמיכה למהרהרים: www.question-il.com/index.php
- תום לב: www.tomlev.org
- פוטסטפ – ארגון אמריקאי בניו יורק, התומך ביוצאים לשאלה: www.footstepsorg.org
- קהילות מעריב: חוזרים בשאלה www.forums.nrg.co.il/index.php
- תפוז – פורום יוצאים בשאלה: <http://www.tapuz.co.il/forums2008/forumpage.aspx?forumid=292&r=1>